

Парасюк М. В.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу,
ІППО Національного університету
«Львівська політехніка»,
<https://orcid.org/0000-0001-8600-5264>*

ЩОДО ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

JEL Classification: K 15
SECTION "LAW": Право

Анотація. Усталеним вважається підхід, відповідно до якого будь-яка галузь права характеризується окремими чинниками. До таких чинників, що характеризують певну галузь права, варто відносити не лише предмет і метод правового регулювання, але й властиві їм принципи.

Як встановлено ст. 1 Цивільного кодексу України, предметом його регулювання є особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), що ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їхніх учасників. Цивільне право, будучи окремою галуззю права, безсумнівно теж має свій предмет, методи і принципи, які виділяють дане право з-поміж інших наук. Сьогодні нашу увагу ми хочемо звернути насамперед на принципи цивільного права України. Адже, принципи права визначають сутність самих відносин та їх соціальну спрямованість, галузеві особливості правового регулювання, що сприяє однорідності розуміння сенсу правових норм, їх єдиному правозастосуванню. Окрім цього, принципи права використовуються при усуненні прогалин у праві.

Принципи цивільного права виступають одним із фундаментів забезпечення прав та свобод людини і громадянина, першоосновою гарантування в реалізації правосуб'єктності учасників.

Незважаючи на наявність певних наукових праць, в яких досліджуються принципи права, в більшості з них не приділена достатня увага принципам цивільного права. Це і зумовлює актуальність вибраної тематики дослідження.

Ст. 3 Цивільного кодексу України присвячена загальним засадам цивільного законодавства, які велика кількість правників ототожнює сама із принципами даної галузі права.

Характеристика принципів цивільного права як основних засад має суттєве значення, оскільки принципи є вихідними положеннями, закріпленими в міжнародному праві та чинному законодавстві, на яких повинно ґрунтуватися цивільне законодавство та практика його застосування. Принципи, які є основоположними у міжнародних договірних відносин в Європейському Союзі постійно впроваджуються у правову систему цивільного права України, що, звісно, зумовлює його удосконалення та адаптацію законодавства України до законодавства ЄС.

Ключові слова: принципи, принципи права, принципи цивільного права.

Anotation. The approach according to which any branch of law is characterised by certain factors is considered to be well established. Such factors that characterise a particular branch of law include not only the subject matter and method of legal regulation, but also their inherent principles.

According to Article 1 of the Civil Code of Ukraine, the subject of its regulation is personal non-property and property relations (civil relations) based on legal equality, free will, and property independence of their participants. Civil law, being a separate branch of law, undoubtedly also has its own subject matter, methods and principles that distinguish this law from other sciences. Today we would like to focus our attention primarily on the principles of civil law in Ukraine. After all, the principles of law determine the essence of the relations themselves and their social orientation, as well as sectoral peculiarities of legal regulation, which contributes to a uniform understanding of the meaning of legal norms and their uniform application. In addition, the principles of law are used to eliminate gaps in the law.

The principles of civil law are one of the foundations for ensuring human and civil rights and freedoms, the primary basis for guaranteeing the exercise of legal personality of participants.

Despite the existence of certain scientific works that study the principles of law, most of them do not pay sufficient attention to the principles of civil law. This is the reason for the relevance of the chosen research topic.

Article 3 of the Civil Code of Ukraine deals with the general principles of civil law, which many lawyers identify with the principles of this branch of law.

Characterisation of the principles of civil law as the basic principles is essential, since the principles are the initial provisions enshrined in international law and current legislation on which civil law and its application practice should be based. The principles which are fundamental to international contractual relations in the European Union are constantly being implemented into the legal system of civil law of Ukraine, and this, of course, leads to its improvement and adaptation of Ukrainian legislation to EU legislation.

Keywords: principles, principles of law, principles of civil law.

Вступ

Принципи визначають зміст норм галузі права, її місце, роль і призначення у системі права, мають важливе значення для побудови нормативної основи галузі права та її застосування. В теорії права поняття «принципи» часто стає предметом дослідження для багатьох науковців. Різні вчені по-різному трактують це поняття, надаючи при цьому різносторонність вивчення даного питання.

Вчений Алексеев С. С. вказує, що принципи цивільного права – це вихідні нормативно-керівні початки, що визначають його основний зміст і спрямованість розвитку, його основи, закріплені в ньому закономірності суспільного життя [1, с. 81].

Інші науковці (Кройтора В. А., Кухарева О. Є., Ткалича М. О.) вважають, що принципи права – основні його ідеї, що мають загальнообов'язковий характер внаслідок їх законодавчого закріплення в нормах права [1, с. 81].

Напевно найбільш повне і чітке визначення поняття «принципів» дає теоретик Тобота Ю. А., який вважає, що це закріплені у нормах цивільного права або такі, що виводяться зі змісту цих норм керівні ідеї, за допомогою яких здійснюється цивільно-правове регулювання суспільних відносин, які визначають, яким чином можуть або зобов'язані діяти у цивільному обороті учасники цивільних правовідносин [1, с. 81].

Метою даної статті є дослідження принципів цивільного права України і розробка теоретичних положень стосовно правового регулювання відносин, що виникають з приводу застосування принципів цивільного права в Україні.

Для досягнення вказаної мети потрібно вирішити такі завдання: 1) встановити стан та перспективи розвитку вчення про принципи цивільного права та основні засади цивільного законодавства; 2) визначити поняття, ознаки та функції принципів цивільного права; 3) здійснити класифікацію принципів цивільного права; 4) визначити сутність та зміст загальних засад цивільного права.

Результати

Можливо подати різноманітну кількість визначень терміну «принципи цивільного права», спільним для яких залишається основоположність, це те, на чому базується саме цивільне право.

Можна виділити і деякі ознаки принципів. По-перше, принципи цивільного права є основними вихідними положеннями прав людини та громадянина. По-друге, принципи права існують реально й об'єктивно, виступаючи як явища ідеологічного характеру, існують у самому праві та зумовлені економічним і соціально-політичним устроєм суспільства, особливостями функціонування політичної системи. По-третє, їм властивий регулятивний характер, адже принципи – це продукт свідомості й волі людей, які містять певні веління, приписи, правила поведінки, що реалізуються в життя суспільством і державою та регулюють стільки, скільки регулює саме право. По-четверте, принципи права повинні бути не тільки взаємоузгодженими між собою, а й з іншими елементами правового регулювання, бо саме відповідно до принципів права і формується система права [2, с. 122].

Також вважаємо за потрібне додати, що принципи цивільного права виконують дві функції. Перша – насамперед вираження основних ідей галузі права, які зумовлюють напрямок її розвитку, основні вимоги до розробки та прийняття нормативних актів, їх застосування у правозастосовній практиці, та поведінці учасників цивільних правовідносин. Оскільки саме принципи вказують на реальний стан суспільних відносин в державі. Друга функція принципів цивільного права виявляється вже у безпосередньому регулюванні суспільних відносин. Таким чином, відповідно ч. 2 ст. 8 ЦК України, при неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права) [2, с. 122; 3].

Варто зазначити, що деякі питання принципів цивільного права в Україні регулює достатньо значна кількість нормативно-правових актів, до яких відносять як і законодавчі акти України (Конституція, закони України, що застосовують принципи права до інституційних цивільних відносин, кодифіковані акти щодо цивільного права), так і рішення вищих судів, що встановлюють норму права, в яких міститься роз'яснення принципів цивільного права (рішення Конституційного Суду України, Верховного Суду), а також і міжнародно-правові акти, що ратифіковані Верховною Радою України.

Чинний Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) у ст. 3 закріплює загальні засади цивільного законодавства [3]. Багато науковців ототожнюють поняття «засад» і «принципів». А саме, до принципів цивільного права Кодекс відносить: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя фізичної особи; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, передбачених виключно законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, не забороненої законом; судовий захист будь-якого цивільного права та інтересу у разі його порушення; справедливість, добросовісність, розумність.

Крім того, до принципів цивільного права належить принцип юридичної рівності суб'єктів цивільного правовідношення перед законом, про яких вказується у ст. 1 ЦК України [3].

Отож, розгляньмо кожен із принципів більш детально.

Першим у списку є *принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя фізичної особи*. Зміст вказаного принципу становить суб'єктивне право людини на особисте життя, якому кореспондує обов'язок будь-яких інших осіб не допускати його порушення, тобто їх не втручання в особисте життя людини. Зокрема, з цього принципу випливає, що органи державної влади і місцевого самоврядування та будь-які інші особи не мають втручатися в приватні справи суб'єктів цивільного права, якщо вони здійснюють свою діяльність у відповідності з вимогами законодавства [4, с. 11].

У ст. 32 Конституції України вказано, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди,

крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [5]. В інших статтях Конституції України та в багатьох нормативно-правових актах і надалі знаходить своє відображення розглядуваний нами принцип цивільного права.

Принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини можна визначити як вимогу забезпечення свободи особистості. Це пояснюється тим, що право керує зовнішніми відносинами свободи однієї особи до свободи інших, а мораль – внутрішніми спонуканнями особи. Вказаний принцип базується на свободі однієї особи до свободи іншої. Таким чином, жодна інша особа, інший орган, керуючись свободною волею не можуть свавільно втручатися в особисте життя іншої особи. Особисте життя є абсолютним правом, яке визнається особистим немайновим, і забезпечує соціальне буття людини. Тому потрібно розмежовувати принцип невтручання та право на особисте життя [4, с. 11].

Однак, невтручання в особисте життя не є абсолютним, воно допускається в тих випадках, коли не визнається свавільним. Втручання в особисте життя людини, а значить і обмеження свободної волі, дозволене за умови, що воно здійснене з метою забезпечення належного визнання і поваги прав та свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [4, с. 12].

Отже, як бачимо, свобода волі завжди проявляється при застосуванні принципу неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя фізичної особи.

Наступним принципом є *неприпустимість позбавлення права власності*. Згідно цього принципу власникові належить право володіння, користування та розпорядження майном відповідно до закону за своєю волею й не залежно від волі інших осіб, держава не втручається в здійснення прав. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні, а усі заборони й обмеження права власності застосовуються лише як заходи захисту публічних інтересів [6, с. 5].

Принцип непорушності не означає «безмежності» права власності, адже воно має певні межі й може піддаватися обмеженням та обтяженням. Поєднання в ст. 41 Конституції України, п. 2 ч. 1 ст. 3 і ст. 321 ЦК України засад недоторканості та обмеженості права власності зумовлене соціальною функцією власності [5; 3]. Найважливішим завданням цивільного права є знаходження балансу між приватними та суспільними інтересами, створення передумов до того, щоб власники могли реалізовувати закладений у їхній власності позитивний потенціал, але були б обмежені в діях, що суперечать інтересам інших осіб, суспільства й держави [6, с. 8].

Тобто, можна зробити висновок, що обмеження права власності не будуть порушувати зміст принципу непорушності права власності при умові встановлення таких обмежень у відповідності до закону.

Ще один принципом, що передбачений ЦК України, є *принцип свободи договору*. Чинне цивільне законодавство дозволяє сторонам відступити від норм цивільного права і на свій розсуд врегулювати відносини у договорі, а також передбачено, що обидві сторони вільні під час укладення договору, вибору контрагентів, встановленні умов договору [7, с. 116].

Встановлюючи принципи свободи договору і рівності сторін при встановленні договірних відносин законодавець акцентував увагу на відокремленні їх від учасників публічних відносин, які наділені владними, імперативними повноваженнями, визначив особливий правовий статус усіх учасників приватних правовідношень, зазначивши про можливість отримання відповідного правового захисту тій стороні, яка його потребує. Зміст принципу свободи договору полягає в тому, що сторони не можуть мати примусу по відношенню один до одного, навіть якщо один з учасників є суб'єктом публічного права [8, с. 61–62].

Важливо з'ясувати відповідність українського цивільного законодавства у регулюванні свободи договору та її обмежень європейським підходам. «Принципи, Дефініції і Модельні Правила Європейського приватного права» (Draft Common Frame of Reference, – DCFR) [9] ґрунтуються на підході, що вихідною точкою приватноправових відносин є свобода договору, так як юридичні та

фізичні особи повинні вільно укладати договори, обирати контрагентів, визначати умови договорів, змінювати їх, припиняти дію договору. Більше того, зазначається, що свобода договору призводить до справедливості, а також що не повинно бути неузгодженості між ефективністю і свободою договору, а рівність та інформованість сторін у зв'язці з свободою договору дозволяють максимізувати прибуток, унеможливають створення додаткових витрат для інших осіб. Крім того, DCFR містять допустимі обмеження договірної свободи, зокрема: недопустимості укладення договору щодо прав третіх осіб, за деякими винятками; неприпустимості нанесення шкоди третім особам або суспільству; недопустимості неповної згоди при укладенні договору (через відсутність волі, дезінформацію і т.п.); неприпустимість дискримінації; недопустимість приховування інформації на переддоговірному етапі, у тому числі щодо умов договору; обмеження свободи договору для гарантування безпеки, захисту «вразливих» учасників (споживачів) та сприяння економічному добробуту [7, с. 116].

Загалом же, можна зазначити, що законодавчі положення чинного ЦК України щодо регулювання свободи договору відповідають європейському підходу. Межі дії принципу свободи договору визначаються законодавством з урахуванням критеріїв справедливості, добросовісності, пропорційності і розумності.

Наступним принципом є *свобода підприємницької діяльності*. Особливим елементом змісту правореалізації конституційної свободи особи є її відповідальність та відповідальність держави і інших суб'єктів громадянського суспільства за правомірне здійснення підприємництва в Україні. Реалізація конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність має відбуватися у сфері публічно-правового регулювання підприємництва, мати правомірний характер і враховувати приватні інтереси господарюючих суб'єктів [8, с. 100].

Конституційна свобода підприємницької діяльності особи тісно пов'язана з конституційним правом на підприємницьку діяльність. Право на підприємницьку діяльність можна розглядати як визнані Конституцією та законами України можливості певної поведінки людини і громадянина у сфері виробництва з метою одержання прибутку. За змістом це певні матеріальні блага в сфері виробництва та права на ці блага, а саме: право на їхній обмін, розподіл, володіння, користування, розпорядження, одержання прибутку. А за формою – це міра або образ, спосіб, форма поведінки, виявлення волі, інтересів, можливостей людини і громадянина у сфері виробництва матеріальних і духовних благ [8, с. 100].

При цьому в сфері підприємницької діяльності повинен бути встановлений баланс свободи суб'єктів такої діяльності і методів регулювання останньої з боку відповідних державних органів. Це дозволить унеможливити не тільки необґрунтовані перевірки й безпідставне втручання у підприємницьку діяльність її суб'єктів з боку державних органів, але й утворення монопольного становища будь-кого з суб'єктів підприємницької діяльності, не допустити обмеження конкуренції, що, в свою чергу, може негативно вплинути на інтереси споживачів та суспільства в цілому.

Іншим принципом є *принцип судового захисту будь-якого цивільного права та інтересу*. Відповідно до ст. 55 Конституції України, права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [5]. Законодавець у ч. 1 ст. 16 ЦК установив, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу, а в ч. 2 цієї статті визначив способи здійснення захисту цивільних справ та інтересів судом [3].

Питання захисту судом цивільних прав та інтересів залишається вкрай актуальним, це пов'язано з відсутністю належного правового врегулювання та суперечність окремих положень чинного законодавства, що породжує багато проблем при застосуванні передбачених вказаними нормами способів захисту, і це, в свою чергу, позбавляє їх ефективності, а також істотно ускладнює здійснення судом захисту порушених цивільних прав та інтересів учасників спірних цивільним правовідносин.

Останнім є принцип справедливості, добросовісності та розумності. Зміст даного принципу полягає у тому, що тексти законів, правочинів та їх застосування учасниками договірних відносин мають бути належними і справедливими, відповідати загально визначеним нормам обороту та нормам закону. Вимогу справедливості, добросовісності та розумності цивільного законодавства, яка практично виражається у встановленні його нормами рівних умов для участі всіх осіб у цивільних відносинах; закріпленні можливості адекватного захисту порушеного цивільного права або інтересу; поєднання створення норм, спрямованих на забезпечення реалізації цивільного права, із шануванням прав та інтересів інших осіб, моралі суспільства тощо [10, с. 25–26].

Таким чином, за допомогою поєднання в одному принципі категорій справедливості, добросовісності та розумності, законодавець встановив основні критерії, яким повинні відповідати як цивільне законодавство, так і правовідносини, що підпадають під сферу регулювання цих норм.

Висновок

Отже, принципи цивільного права як фундаментальні засади забезпечення прав та свобод людини та громадянина відіграють важливу роль. Вони мають визначальне значення при застосуванні цивільно-правових норм. Вивчення принципів цивільного права має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки вони не лише визначають зміст цивільно-правових норм, але й досить широко використовуються у правозастосовній практиці. А саме, у правозастосовній діяльності принципи цивільного права застосовуються, як правило, в процесі тлумачення правових норм, при зверненні до аналогії права, при безпосередньому використуванні принципів права як норм прямої дії.

Принципи цивільного права покликані координувати діяльність учасників цивільних правовідносин, відображати у підсвідомості суб'єктів правильні орієнтири для подальших дій.

У новітніх умовах сьогодення, в силу здійснення демократичних, соціальних та правових реформ у суспільстві і державі принципи цивільного права потребують глибинного реформування, спрямованого на забезпечення дієвості, посилення ефективності і доступності механізмів захисту цивільних прав та інтересів, посилення громадського контролю у сфері цивільного судочинства. А також, в контексті прагнення України інтегруватися до Європейського Союзу та необхідності відповідної адаптації українського законодавства, DCFR мають враховуватися під час доопрацювання концепту цивільного права, зокрема під час вдосконалення вітчизняної концепції принципів цивільного права та цивільного законодавства.

Список використаних джерел

1. Найдун Ю. О., Резворович К. Р. Принципи цивільного права: поняття, ознаки та характерні ознаки. *Collection of scientific papers «ЛОГОС»* May 20, 2022; Cambridge, United Kingdom (2022). С. 81–83.
2. Віварчук Д. П. Основні засади цивільного права та їх значення. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал*. Серія Право. № 8(20), 2019. С. 120–126.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
4. Савченко В. О. Принцип неприпустимості втручання в особисте життя фізичної людини як прояв свободи волі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. Випуск 32, 2021. С. 9–14.
5. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
6. Антонюк О. Зміст принципу непорушності права власності. *Підприємництво, господарство і право*. Вип. 5. 2017. С. 5–9.

7. Менджул М. В. Свобода договору та її межі: відповідність цивільного законодавства України європейським подходам. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: Право. № 69. 2022. С. 114–117.
8. Єфремова І. І., Ломакіна І. Ю. Принципи свободи договору і рівності сторін у договірному праві України та ЄС. *ВІСНИК НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Випуск 2 (54). 2022. С. 60–66.
9. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf (дата звернення: 07.05.2023 р.)
10. Бабич І. Г. Необхідність визначення принципів справедливості, добросовісності і розумності в новому Цивільному кодексі України. Офіційна концепція оновлення Цивільного кодексу України : проблеми практичної реалізації : матеріали Всеукр. круглого столу (м. Одеса, 25 лютого 2021р.) / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонові. Одеса : Фенікс, 2021. С. 25–29.